

TANULMÁNYOK.

«AZ EMBER TRAGÉDIÁJA»

AZ ISKOLA SZEMPONTJABÓL.

1. Megjegyzéseimnek sorát annak a sajnálatos ténynek a konstatálásával kell kezdenem, hogy *Az ember tragédiáját* az iskola szempontjából eddig alig érdekesítették tárgyalásról a sokféle fejtegetés, magyarázat és kommentálás között *Kármán Mór*nak a dolgozata az egyetlen, mely Madách halhatatlan művéről ebből a szempontból értekezik, amint azt bevezető soraiban nyíltan vallja.¹ *Kármán* *Az ember tragédiáját* végig tárgyalja azzal a felfogással, mellyel a munkát az iskolában tárgyalatni óhajtaná, de a darabnak pædagogiai jellemvonásait, melyeknél fogva iskolai használatra kiválóan alkalmas, nem fejtegeti. Ilyen jellemvonást csak egyetlenegy emel ki: a darab klasszikus jellegét. «Klasszikus műnek pedig iskolai értelemben csupán olyat szoktam tekinteni — írja —, amely nemes tartalmának előkelőségén felül abban jeleskedik, hogy nem szorul egyéb segítségre; mint amennyit maga nyújt; arra, hogy fölfogjuk és élvezzük, írójának talán még korát sem, másnemű törekvéseit sem szükséges kutatnunk: műve egymagában teljes, részletei kölcsönösen szolgálnak egymás megvilágítására. *Az ember tragédiája* főleg ily értelemben klasszikus munka.»² Fejtegetése végén hasonló gondolatot fejez ki, kijelentvén, hogy célja az volt, hogy «Madách gondolatvilágának következetességét, érzelmességének nemes összhangját»

¹ Kármán Mór, «Az ember tragédiája», Budapesti Szemle, 1905. novemberi (346.) szám, 57. l.

² U. o. 57. l.

tüntesse föl.¹ Kétségtelen azonban, hogy *Alexander Bernát* is, aki Madách művét az iskola számára magyarázatokkal adta ki, ezen kiadásában a darab fejtegetésére szintén mintát akar nyújtani, rendszerbe szedvén azon eszméket, amelyeknek értelmében a munka iskolai feldolgozását óhajtja; de a drámai költeményt pädagogiai szempontból ő sem tárgyalja, a nevelés szempontjait külön ő sem emeli ki. A maga céljához képest mindkettő kitünő, bár sok tekintetben meg nem egyező munka; tudományos fejtegetés, mely a tanárnak jó alap s a fejlettebb tanulóknak is hasznára válik; de *Az ember tragédiájának* egyik sem pädagogiai jellemzése. A többi tanulmány, mely Madách remekéről megjelenése óta napvilágot látott, szintén tudományos dolgozat, sok értékes anyag és szempont a mű felfogásához, de nem pädagogiai dolgozat.

2. Annak okát, hogy pädagogusaink ezt a nevezetes munkát tisztán iskolai szempontból vizsgálódás tárgyává nem tették, egyrészt régebbi tantervünkben, másrészt abban találhatjuk, hogy mi magyarok az elméleti szempontok iránt még mindig kevés rokonszenvvel viseltetünk.

Ugyanis régibb tantervünk, mely középiskoláink anyagát s annak egymásutánját megszabta, az irodalmi olvasmányokat osztályok szerint nem osztotta be s egy-két darabnak az iskolai olvasását kivéve, az olvasmányok túlnyomó részét a magánfeldolgozás körébe utalta. Az 1900-iki tanterv azonban az irodalmi remekeket osztályok szerint sorolja föl s javarészből kötelezővé teszi. Madách műve az utóbbiak csoportjába jutott és iskolai fejtegetés tárgyává lett. Úgy látszik, hogy a régibb tanterv készítői az iránt, hogy *Az ember tragédiája* lehet-e középiskolai olvasmány, bizonyos tekintetben kétségben voltak. Kármán ezt értekezésében ki is fejezi. «Felfogásom és várakozásom ellenére — mondja — itthon és a külföldön egyaránt, a költemény minden közelismerés mellett igen eltérő méltatásban részesült és semmikép sem alakult olyan egységes értelmezése, hogy az iskola körében minden félremagyarázást kizárva és ami fő, ifjúságunkat minden erkölcsi ártalomtól megóva láthattam volna.»² Az újabb tanterv alkotói azonban már ke-

¹ U. o. 113. l.

² Budapesti Szemle, 1905 nov. (346.) szám. 58. l.

vésbbé aggodalmaskodnak, mert Madách költeményét minden habozás nélkül kötelező olvasmánnyá tették, melyet fejtegetésben kell részesíteni; ami különben egészen természetes, mert Madách a magyar iskolai klasszikusok közül semmi szín alatt sem maradhatott ki.

E sorok írója azonban már a 80-as évek végén és a következő évtized kezdetén, osztályának értelmi fejlettségéhez képest több ízben, iskolai fejtegetés tárgyává tette a gimnázium VII. osztályában, ahol akkor poétikát kellett tanítani. Olvastatta a drámai költemény elméletével kapcsolatban, számos nehézség között, mert akkor se iskolai kiadás, se mindenoldalú s egységes szempontokon alapuló magyarázat nem állott rendelkezésére. Ma azonban beható, részletes fejtegetése a poétika keretében, a VI. osztályban, igen korán volna; igazi helye a VIII. osztályban van, amint azt az újabb középiskolai tanterv is megszabja. *Az ember tragédiája* így megfelelő helyre jutott, s Alexandernek iskolai kiadása már előjele volt a változásnak, mely e nevezetes mű iskolai felfogásában bekövetkezett s bizonyára a magyar középiskola és általános műveltség csak köszönettel tartoznak, hogy e mély értelmű alkotás helyes felfogásában *Alexander* és most újabban *Kármán* kalauzolják őket.

Ma tehát Madách már a magyar középiskolában elfoglalja méltó helyét; de azért a darab pädagogiai oldala és vonatkozásai nincsenek kifejtve, pedig erre az iskolának és a tanítónak nélkülözhetetlen szüksége van. Ennek második okát főként abban találjuk, hogy a tantervi anyag elméleti megvilágításának szükségét nem igen érezzük. A vád azonban nemcsak Madách, hanem általában a magyar költők — mégis legkevésbé Arany — miatt sújtja pädagogusainkat, akik annak elméleti vizsgálatára, hogy a magyar költők alkotásai közül melyek, mikor, hol, mily erkölcsi stb. szempontoknál fogva állíthatók a magyar nevelés tényezői közé, időt és gondot fordítani egyéb, minden bizonynyal sürgősebb teendők miatt megfeledeztek.

Pedig annak megállapítása, hogy melyik klasszikusunk melyik darabja, mikor, mely osztályban, mily erkölcsi szükséglet kielégítése végett olvasandó s olvasható: szükségesnek látszik nemcsak azért, mert a költők a nemzeti és az általános emberi eszméknek és érzelmeknek a legjobb forrásai, hanem tisztán módszertani tekintetből is. A kiválogatást első sor-

ban ne a gyakorlati pædagogusra bízunk, hanem az elmélet-iróra. Mindenek előtt jó iskolai kiadásokról csak ily alapon gondoskodhatunk. Sajnos, ezzel keveset látszunk törödni. Megelégszünk azzal, hogy a költői darabokat nagyjából kiválogatjuk, egy pár nyelvi magyarázatot hozzájuk csatolunk és kész a jegyzetes kiadás. Pedig a tanárnak is, a tanulónak is igazán megfelelő jó kiadásokról kellene gondoskodni, mint ahogy *Lehr Albert* nagy és kis Toldi-kiadása gondoskodik. A jeles költői műveket több és jó kommentárban kellene közrebocsátani, különösen a tanulók számára s igazán feltűnő, hogy ilyen Madách-kommentárunk csak egyetlenegy van, mely a közönség és az ifjúság kezén forog. Mi másként járnak el a nagy nyugati népek pædagogusai, akik nemzetök és a világirodalom klasszikusait mindenféleképen feldolgozzák, csak hogy eszméiket az ifjúság lelkébe belecsepegtessék! Ime, az angol könyvjegyzékek *Milton, Pope, Shakspeare, Bacon* stb. nevével és munkáiknak iskolai kiadásaival tele vannak! Minden valamirevaló kiadónak megvan a maga *Miltonja*, kinek *Paradise Lost*-jét maga a cambridgei «University Press» hat vaskos füzetben bocsátotta ki a szükséges jegyzetekkel s magyarázatokkal ellátva. S az angolok a jegyzetes kiadások nagy száma mellett tanulók számára készített életrajzokat és fejtegetéseket adnak ki, minő p. o. *Brooke*-nak kis kötete Miltonról a *Classical Writers*-ben (Macmillan, London), mely az *Elveszett paradicsomot* énekről-énekre beható s igen élvezetes magyarázatban fejtegeti. A németeket szinte fölösleges is emlegetni. Töméntelen sok becses kiadásuk s magyarázataik közül csak egyre hívom fel az érdeklődők figyelmét: Dr. G. *Frick* és dr. H. *Gaudig* kiadására, mely *Aus deutschen Lesebüchern* c. alatt a német irodalom epikai, lírai és drámai költeményeit «für die Oberclassen der höheren Schulen und für das Haus» kitünő módszeres feldolgozásban részesíti. A remek költői műveket az arra hivatottak kötelessége tanulmány tárgyává tenni, magyarázatokkal kísélni, hogy a tanár mindent készen és bőven kapjon s neki csak arra legyen gondja, hogy a remekművet a nevelés és oktatás céljaira minél gyümölcsözőbben használja fel.

3. Madáchot, kétségtelen, a magyar középiskolában olvasni és fejtegetni kell; azonban tárgyalásának vannak akadályai, melyeket tanulónak is, tanárnak is le kell győzniök.

Az első az, amit már *Kármán Mór* kiemelt, hogy egységes felfogás sem tartalmát és eszméit, sem költői formáját tekintve, sem itthon, sem a külföldön nem fejlődött ki. Mintha eszméit nem lehetne világosan megérteni és költői szépségeit az első pillantásra élvezni és méltányolni! A magyarázatban és a méltánylásban a legkiválóbb elmék eltérnek egymástól, noha a mű nagy értékét egyaránt elismerik.

Mily messzire állanak például felfogás és becslés dolgában egymástól *Arany János*, a költemény egyik legjobb értelmezője, és *Erdélyi János*, kinek felfogása ellen a költő kénytelen volt tiltakozni. S aztán minő távolság választja el *Alexandernek* a maga nemében teljesen kiforrott és következetes magyarázatát, melyet kiadása végén nyújt, a *Kármán Mór*tól, aki a maga magyarázatát épen azért írja meg, mert az *Alexanderé* nem elégíti ki. S talán mondani sem kell, hogy *Morvay* és *Palágyi* magyarázatai is teljesen más utakon járnak, úgy, hogy a kevésbé avatott egyén ezekből a magyarázatokból egységes felfogást aligha fog leszűrni magának; bár az, hogy *Madách* darabjáról tökéletesen egységes felfogás nem fog sohasem létrejönni, azt hiszem, természetes, hiszen ez az egyéni felfogások teljes megszűntét jelentené; de az iskolának mégis bizonyos hagyományra van szüksége, mely megállapodott eszméket és magyarázatot foglal magában, s melyre az iskola, minthogy egyetemes felfogáson alapul, nyugodtan helyezkedhetik. Sajnos, mi tanárok azt a szempontot s azt a felfogást, melyből s melyen át nézve *Az ember tragédiájának* eszmeköre teljesen érthető és mindenki előtt világos volna, még nem találtuk meg. A vele való gyakoribb foglalkozás azonban előbb-utóbb mégis csak létre fogja hozni.

Az előbbivel rokontermészetű körülmény, amit szintén érdemes kiemelni, hogy *Az ember tragédiáját* filozófiai és általános tudományos képzettség nélkül sem megérteni, sem magyarázni nem lehet. *Madách* gondolköre, mely az egész emberi életet és annak minden vonatkozását felöleli, majdnem minden tudomány főeszméjét érinti s ami a fő, tele van filozófiai gondolatokkal és problémákkal. A munka filozófiai jellegét a magyarázók egyhangúlag kiemelik, valamint elvont természetét, ami amabból következik. Sőt behatóbban vizsgálva, a munkában filozófiai rendszerre is akadunk, melyet *Madách* a költői

forma alá rejt, aminek tiszta és helyes felfogása amely nehéz, a munka értékének és szépségeinek méltánylása végett ép oly szükséges.

A helyes felfogás és magyarázat természetesen első sorban egységes alapgondolatra törekszik, melyből mint középpontból a a részgondolatokat és a költői kép egyes részeit helyesen ítélhesse meg. Enélkül az esztetikai értékelés sem lehet tökéletes. Aki ily egységes gondolatra a mese tanulmánya alapján emelkedni nem bír, az legcélszerűbben cselekszik, ha csatlakozik valamely kiforrott magyarázathoz, mely őt kalauzolja. Azonban azt hiszem, minden irodalmat tanító tanártól joggal megkövetelhető, hogy akkora filozófiai képzettséggel, hogy jó kalauz mellett a munka filozófiai jellegű eszmekörét megértse s tanítványainak magyarázni tudja, rendelkezék. Ennek hiánya ép oly szegény volna reá, mint a magyar középiskolát végzett tanulóra az, ha a VIII. osztályt *Az ember tragédiájának* ismerete nélkül hagyná el. Ennek a bajnak az oka, sajnos, sokkal mélyebben fekszik, semhogy gyógyulását egyhamar remélhetnők. Benne van egyetemi rendszerünkben, mely nálunk a filozófiai képzettséget inkább akadályozza, mint előmozdítja. Ha ezzel a tudománnyal behatóbban foglalkoznánk: általános műveltségünk, irodalmunk, művészetünk, társadalmi életünk sokkal magasabb színvonalon állana s egyetlen nagyszabású filozófiai jellegű drámai költeményünk is szélesebb körű és behatóbb olvasásban részesülne.

Továbbá, hogy egy újabb körülményre térjünk át, Madách remekének részleteiben is van akadály, melyet figyelembe kell venni. Iskolai olvasásra *Az ember tragédiájának* nem minden része alkalmas. A theodiceát alkotó I—III. és XV. szín föltétlenül egész terjedelmében olvasandó. Ezek a részek oly fölségesek, oly magasztosak, hogy őket elhagyni nem lehet, s anynyira alapvetők, hogy a bennök kifejtett gondolatok helyes megértésétől függ az egész munka helyes megértése is.

Az álomképek javarésze az iskolában szintén olvasható, de már p. o. a római színből (VI.) csak a befejező rész, pedig ennek igazi, erkölcsileg oly tiszta és mélységes tartalma csak akkor fogható fel teljesen, ha szembeállítjuk azzal az erkölcsi romlottsággal, melyet a szín első nagyobb fele rajzol meg. A munka a tárgy természete szerint a nemi élet vonatkozása-

sait gyakran érinti, — bár sohasem visszatetsző módon, — sőt részben egyenesen rajta fordul meg. Gondoljunk a falanszter-jelenetre és Éva anyaságára, ami Ádámot az öngyilkosságtól megmenti. Az ily részletekből már most mit hagyjon ki a tanár és mit nem? Mit adjon fel magán- és otthoni olvasásra s mit nem? Ezt természetesen a tanár belátására kell bízni, akinek tudnia kell, hogy osztályának értelmi fejlettségéhez képest az osztályban mit olvastathat és mit nem? Természetesen más jelenetek ellen esetleg más kifogás emelhető.

Épen azért ki kell válogatni a jeleneteket s ebből a szempontból fontos, hogy mit adnak az iskolai kiadások, aminő voltaképen csak kettő áll rendelkezésünkre, az *Alexander Bernáté* és a *Becker Hugóé*.¹

Alexander Bernát kiadása az egész drámai költeményt magában foglalja egyetlen sor kihagyása nélkül, nyilván abból a gondolatból indulva ki, hogy a mű csonkítást nem tűr meg; a maga teljességében oly egész, melyből kihagyni, az egész mű felfogása helyességének veszélyeztetése nélkül, semmit sem szabad. Igaza van. — VIII. osztálybeli tanulónak hiányos kiadást adni céltalan dolog is volna, a tanuló a kihagyott részleteket más olcsó teljes kiadásból úgylis elolvasná. A kényes jeleneteket legjobb otthoni feldolgozás tárgyává tenni, az iskolában pedig megfelelő tartalmú méltatásban részeltetni, nehogy a fejletlenebb elme és erkölcsi érzék oly eszméket és következtetéseket vonjon le belőle, melyeknek fölkeltése az írótól egészen távol állott.

A fönntebbiekből folyólag *Becker Hugó* kiadását, mely *Madách* eszmegazdag költeményének csak egy-két jelenetét tartalmazza, középiskolai használatra a VIII. osztályban célszerűnek nem találom; de leányiskolákban, valamint a VI. osztályban, a drámai költemény fogalmával kapcsolatos tárgyalásra azt az anyagot, melyet magában foglal, elégségesnek tartom, minthogy a VI. osztályban sem elég idő nincs, sem az ifjúság nem elég érett az egész költeménynek elolvasására.² *Becker* kiadásának

¹ *Alexander Bernát*, «*Madách I. Az ember tragédiája*». 1900. Athenæum. — *Becker Hugó*, «*Madách lírája és Az ember tragédiája*». Szeged, Traub és társa. 1903.

² Nézeteivel itt nem foglalkozunk. T. G.

azonban van egy hibája, amely az egész munka hasznavehetőségét kérdésessé teszi, t. i. az, hogy nála a jeleneteket áthidaló prózai szöveg nemcsak a költemény tartalmát foglalja magában, hanem a kiadónak a véleményét és szubjektív magyarázatait is, miket a tanuló könnyen összezavarhat Madách eszméivel. A kommentátor és a költő gondolatait el kell választani egymástól.

4. Szükséges kiemelni és figyelembe venni azt az iskolai nevelési és oktatási hasznót is, melyet filozófiai költeményünk rendszeres fejtegetéséből merithetünk. Mert a nehézségek, mint az előbbiekből látható, legyőzhetők. Jó kiadás és lelkes, belátó, okos tanár mellett az érettebb, komoly erkölcsű ifjúságra a mű olvasása csak fejlesztőleg hathat.

E föltételek mellett Madách művének nevelői értéke beláthatatlan nagy. Egy, a maga nemében páratlan és valóban klasszikus alkotásnak, mely az emberi élet legmélyebb problémáit kiváló előadásban és költői fogalmazásban nyújtja, mely egy Arany Jánosnak a lelkét gyönyörűséggel és okulással töltötte be és amelynek szépségét más kiváló szellemek is elismerték, egy ily alkotásnak az ifjúságra való hatását megmérni nem lehet, mert eszme- és érzelmvilága az ember lelki világát egészen betölti és kielégíti. Alig van nagy kérdés, amit nem érintene s szép költői megoldásban nem nyujtana. S ha a belőle merithető hasznót mégis pontokba próbáljuk foglalni, csak a könnyebb belátás kedvéért történik.

Egységes világnézetet nyújtani: a nevelésnek és a tanításnak mindig egyik főfeladata volt. Az *ember tragédiája* egységes világnézetet nyújt, komoly vallás-erkölcsi filozófia alapján, felekezeti tendenciák nélkül, bár ilyenekkel gyanúsították; aminek azonban legerősebb cáfolata az, hogy a munka épen felekezeti részről határozott elítélésben részesült. Egységes világnézetet épen a theodiceában van, amelyhez természetesen alkalmazkodik az emberiség történetének felfogása is a darabban. Ezt a világnézetet kifejtteni itt nincs helyén. De rá lehet és rá kell mutatni, mint a darabnaakegyik legbecsesebb tulajdonságára, hogy benne a tudomány és a vallás teljes összhangban tárulnak föl előttünk: a tudomány, mely a megismerhető valóságot feltárja és a vallás, melynek tárgya a meg nem ismerhető valóság, amely oly érthetően szól az Úr beszédében, amidőn bizonyos kérdésekre

utal, amelyek az emberi elme vizsgálata előtt el vannak zárva és a hívő léleknek vannak fenntartva. Itt a két nagy ellentétesnek látszó érdek és eszmekör kibékülni látszik s az emberi lélek nyugalmanak biztos alapot épít.

A munka jótékony hatásai közé tartozik még, hogy az életet a komoly kötelességek teljesítéseként mutatja be; a történelemben pedig a nagy eszmék megvalósítását látja, amelyekért az embernek küzdenie kell. Az álomképek kérdései: Az emberiség halad-e? Van-e számára boldogság? Miben van ez? A boldogság nem pusztán illúzió-e? Mi a férfi és mi a nő hivatása? Mi a tudás és mi a művészet lényege? S ezeken felül a társadalom, a vallás számos kérdése van fölvetve a munkában, melyeknek megoldásával tanítványainknak tartozunk.

Madách művének beható olvasása az ifjak lelki világának és egyéniségének kialakulására sok tekintetben igen kedvezően hat. Magyaránú és nagyszámú gondolataival tágitja látóközünket, edzi elménket és pedig oly oldalról, melyről a reális tények közlésének során a nevelés gyakran meg szokott feledkezni, t. i. felkelti a magasabb eszmék iránt való hajlandóságot. A pusztán empirizmus, melyre a mai tanítás úgyis fölötté hajlandó, a lelki világot lapossá teszi, megfosztja szárnyaló erejétől, de annál erősebben növeli a reális tények és érdekek iránt való fogékonyságát. Irodalmi, művészeti és társadalmi életünknek legfőbb nyavalyája éppen a magasabb eszméktől való iszonyodás, azon eszméktől, melyeknek tiszta átgondolása adja meg az életnek magasabb egységét. Filozófiai műveltségünk fölötté hiányos, a középiskola semmit sem ad belőle, eredeti filozófiai munkánk szintén csak kevés van s megfelelő figyelemben, bár néhány igazán számottevő is van köztük, az a kevés se részesül, ami van. S filozófiai műveltségünk ily kiáltó szegénysége mellett alig jut eszünkbe, hogy van egy filozófiai költeményünk, melynek a világirodalomban filozófiai eszmébőségre nem akad párja s amelynek beható iskolai tárgyalása a magasabb filozófiai műveltség megkedvelésére ifjaink lelkében alapot vetni éppen alkalmas volna. Ha tanítványaink a filozófiai műveltségben tovább nem mennének is, mint amennyire őket Madách műve kalauzolná, már ez is nagy nyereséget jelentene. Madách munkája érzelmi világunk dolgában is igazi kincseshánya. Mennyi nemes érzelem sarjadzik ki eszméiből

s a megrajzolt helyzetekből, hosszú sorozatban föl egészen a vallás, az igaz, a szép és a jó érzelmeinek a kultuszáig! Szenvedélytől óv, léhaságra nem tanít. Akaratunkra is edzőleg hat; fölébreszti bennünk a nagy gondolatot, hogy az élet komoly kötelességek sorozatából áll, melyek azon nagy eszmékből sarjadzanak, melyeket az életben meg kell valósítanunk. Amidőn akaratunkat edzi, az erény iránt is fogékonyra tesz s arra a meggyőződésre tanít, hogy ha a világon van is rossz, arra, hogy a szép, a jó és az igaz kultuszáról lemondjunk, semmi ok sincs, mert a rossz a földi életben csak a jónak a szolgálatában szerepel.

Madách darabja az embernek nem gyűlöletére, hanem szeretetére tanít. A mai erkölcsstan, méltán, legmagasabb erénynek az emberszetet tartja, s keresi azon szálakat, melyek az embert, mint embert, más emberhez kötik, s amelyek lehetővé teszik, hogy az ember a maga szűkebb köréből fölemelkedve, a helyesen értelmezett kozmopolitizmus álláspontjára jusson. Madáchnál ez nem jár a haza fogalmának a megtagadásával, sőt ellenkezőleg, midőn Lucifer Ádámnak megmutatja a falansztert, első gondolata épen a haza, melynek elvesztését fájlalja. S épen ezzel a gondolattal árulja el ami költőnk, hogy nem hisz abban a felfogásban, amely a haza és a nemzet fogalmának feloszlásában látja az ember erkölcsi előhaladásának legnagyobb lépését. A haza szerinte nem áll útjában az emberiségi eszme kifejlődésének, amint a család sem állott útjában a haza eszméje kialakulásának, sem az egyéniség a családnak. Madáchról ellenkezőleg azt kell gondolnunk, hogy az egyéniség tökéletes kialakulásának útját épen a család, a haza és az emberiség eszméinek és érzelmeinek együttes átélésében látja. Nála ezek az erkölcsi eszmék benső harmoniában állanak s csak Lucifer felfogásában vannak disharmoniában: Lucifernek lényege a diszharmonia s azért semmit harmoniában nem foghat fel.

5. Hátra van még, hogy *Az ember tragédiájának* módszeres feldolgozására is vessünk egy-két rövid pillantást, föltevéen a kérdést, hogy e nehéz darabot miként kellene fejtegetni, hogy olvasása a megfelelő haszonnal járjon. Madách művét a középiskolai anyagba hol és miként iktassuk be? A tárgyalást minő előzmények vezessék be? Hogyan végezzük az egyes részek olvasását? Mily szempontok szerint foglaljuk össze a tartalmi és

esztetikai fejtegetést? Ime a főkérdések, melyekre eddigi tapasztalásaink alapján még röviden felelni óhajtanánk.

Mindenki természetesnek fogja találni, hogy *Az ember tragédiáját*, mely a nevelés szempontjából rendkívül értékes munka, az iskolában, — amennyire lehet, — minden részében értékesíteni kell; az is magától értetődik, hogy legteljesebben a VIII. osztályban használható fel, részint mint iskolai, részint mint házi olvasmány, melyről a növendékek a tanár rendelkezéséhez képest számolnak be. Feldolgozása azonban nagyon fáradságos s a munkának nagy körültekintéssel kell történnie, mert különben a várt eredményt nem hozza meg.

A munka olvasását egyfelől figyelemkeltésnek, másfelől a megértés feltételei közlésének kell megelőznie. Idevágó anyagnak tekintem Madách életének egyes mozzanatait, köztük szerencsétlen házasságát; azután a nemzeti élet azon nevezetesh tényeit, melyek a darabbal összefüggeni látszanak: a szabadságharcot és az elnyomatás korát; végül az általános európai szellemi irányokból a vallásos életnek nagy válságát, mely az 50-es években egész Európában mutatkozott, valamint a természettudományok rohamos fejlődését, melynek rendkívüli eredményeit a materializmus a vallás és a vallásos metafizika ellen fordította. *Az ember tragédiájában* egyéni, nemzeti és általános európai állapotok tükröződnek le; tehát nem pusztán egyéni eszméknek és hangulatoknak a kifejezése. Megtaláljuk benne mindazt, ami Madách egyéniségében értékes, a magyar nemzet lelki világában az önkényuralom alatt fontos, s ami a korabeli tudományos világban az emberi elmét és szívet izgatta. Hogy tehát tanítványaink értelmét és kedélyét előkészítsük, hogy Madách remekének egész gondolatkészletét és minden szépségét kellő fogékonysággal képesek legyenek elfogadni: mind e kérdéseket meg kell világitanunk. S ha az iskolában hangulat- és figyelemkeltésre s alapvetésre valahol szükség van: mindenestre ennél a munkánál van, mely tárgyánál és tartalmánál fogva a legnehezebb irodalmi olvasmányok közé tartozik.

Külön kell megemlíteni, a tárgy nehézségére való tekintettel, hogy a figyelemkeltésnek itt még egy más eszközére is szükség van: a mese előleges elmondására a lehető legrövidebb vázlatban, olyformán, amint Arany János foglalta össze, midőn Madáchot a Kisfaludy-társaságban bemutatta; továbbá szükség

van arra is, hogy a tanítványok figyelmét, szintén röviden, fölhívjuk a problémákra, melyeknek költői megoldása áll előttünk a költeményben, azokra, amelyek Isten és Lucifer, Isten és az ember, továbbá Lucifer és az ember viszonyából keletkeznek. Az álomképek előtt természetesen szintén megfelelő bevezetésekre van szükség.

Ezek után aztán hozzá lehet kezdeni a darab tartalmi és esztetikai analiziséhez, melyhez igen jó kalauzul szolgálhat *Alexander* Bernátnak kiadása, mely a szövegen kívül részletes felvilágosításokat, a színek foglalátát, elemzését, világirodalmi összevetéseket és végső összefoglalásokat tartalmaz. Minden színben első sorban a lényeges mozzanatokat kell kiemelni, a főeszméket s a cselekmény fontos részeit kell felfogni. Ajánlatos minden színnek a tárgyát is megjelölni, mert az ily rövid meghatározások az emlékezet és a megértés munkáját nagyon megkönnyítik.

Nemcsak az I—III. színnek, hanem az álomképeknek az olvasása is nagy figyelmet követel, egyrészt az álomnak a természetete miatt, melynek keretében az események lefolynak, másrészt Lucifer szerepe s azon befolyás miatt, melyet Lucifer az álomképek alakulására gyakorol; harmadsorban pedig azon eszmék miatt, melyeket Ádám törekvéseinek sorozatában követ. Ezek a főszezpontok, melyekkel a magyarázatnak föltétlenül tisztában kell lennie. Ezenfelül minden álomképhez bevezetéssel kell szolgálnia, mely nemcsak a történeti alapot világítja meg, hanem azon lélektani szükségképeniséget is, mellyel az álomképek egymásután következnek. Tehát tisztán fel kell tüntetni az egymást követő eszméket és célokat, melyek történelmi igazságok anélkül, hogy az emberiség fejlődésének hű képei akarnának lenni. Különösen föl kell hívni a tanulók figyelmét arra, hogy Ádám törekvései kivétel nélkül mind csalódással, kiábrándulással végződnek s mentül tovább folynak, annál sötétebbek lesznek, különösen a londoni jelenet után, amidőn Ádám már teljesen passzív szerepet játszik. Ezen mozzanatra való tekintettel behatóan meg kell világítani Lucifernek a célját, mely abban áll, hogy Ádámot a sötét álomképek által kétségbeejtse és öngyilkosságba kergesse, ami az utolsó színben csaknem sikerül is.

A történelmi álomképek sorozata után, mielőtt az utolsó

színre menne át a fejtegetés, ajánlatos lesz egy kis visszapillantást tartani, mert a végső szín a megoldást tartalmazza s mint ilyen, az összes előzményekkel vonatkozásban van. Visszapillantást kell tehát vetni Lucifer küzdelmére az Úr ellen, Ádám elpártolására és arra, hogy mit is akart ő voltaképen tudni Lucifertől az álomképekben. Az utolsó szín egész tartalma felelet ezekre a kérdésekre; földeríti előttünk az Úr és Lucifer viszonyát, ennek szerepét a világban és az emberiség életében, az ember viszonyát az Úrhoz, az emberi nem jövődjét, a halhatatlanság és szabad akarat kérdését, a férfi és a nő viszonyát, egyszerűen az összes fölvetett és megoldásra váró kérdéseket. Az utolsó szín föltétlenül minden kihagyás nélkül olvasandó, a legnagyobb figyelemmel és gondos magyarázattal, mert javarészen tőle függ a mű erkölcsi hatása.

A részleteknek ily irányú fejtegetése után következnek az összefoglaló fejtegetés, az eredmények biztosítása, melynek a tartalomra s az esztétikai sajátságokra egyaránt ki kell terjeszkednie. Ennek részletezése azonban itt már fölösleges: az összefoglalás alsóbb rangú szempontjai nem lehetnek kétségesek. Különben azt hiszem, hogy a feldolgozásnak erre a részére igen hasznavehető mintát nyújt *Alexander* Bernátnak a kiadásában a szöveg után található fejtegetés, mely mindazt magában foglalja, amire a tanárnak szüksége van; de a tanuló kívánalmait, bár ez is jó hasznát veheti, messze fölülhaladja.

A módszeres tárgyalásról még egy megjegyzést kívánok tenni. Az *ember tragédiájának* ugyanis nemcsak a VIII. osztályban és nemcsak a magyar tanulmányok, hanem más osztályban és más tantárgy keretében is meg lehet a maga helye. Ismertem magas műveltségű hitoktatót, aki Madách ezen remekének egyes részleteit — a theodiceát — Jóh könyvével kapcsolatban olvastatta. S tanítványai valósággal feszült érdeklődéssel hallgatták a fenséges gondolatvilágot, mely előttük feltárt. Minden bizonytal Jób is, Madáchot is tökéletesebben megértették s oly vallási és etikai okulásban volt részük, mely többet ért minden elvont vallási és etikai fejtegetésnél. Ennek mintájára nem volna-e lehető Madách remekét a világtörténelmi leckékkel kapcsolatban részletenként olvastatni olyan kiadásban, mint a Beckeré? Tudom, hogy ezáltal a darabnak csak egyes részei érvényesülnének; de az álomképeknek bemutatása és a törté-

nelmi igazságnak kiderítése által a mű olvasása igen jó előkészítésben részesülne. Azonban határozottan fölveendő *Az ember tragédiája* a VI. osztályban a drámai költeménnyel kapcsolatban áthidalásokkal összekötött szemelvényes kiadásban, mely arra, hogy az egész műről bevezető képet szolgáltatasson, igen alkalmas.

6. Amidőn irodalmunk ezen nagyszerű termékének nevelői értékesítéséről beszélünk, lehetetlen megfeledkeznünk arról, hogy *Az ember tragédiája* nemcsak arra van hivatva, hogy az iskola falai közt szolgáljon az előrehaladásnak, hanem azonkívül is könyvben és színpadon a közönségnek, s a magyar nemzetet felül az egész emberiségnek. Jogosultsága egyik irányban sem vonható kétségbe s azt hisszük, hogy nemes tartalma és formája már eddig is megtették a várható szolgálatot, különösen nemzetünk életében. Az egyre szaporodó kiadások mutatják, hogy *Az ember tragédiája* a művelt közönség lelki világában mind mélyebbre hatol. S e tekintetben az egyetemek, a szabad liceumok stb. s egyéb ismeretterjesztő társaságok is megteszik a maguk kötelességét; de a darab igazi hatását csak akkor fogja éreztetni, ha Madách remeke nemcsak olcsó, hanem oly kiadásban is a közönség kezén forog, mely a darab megértéséhez szükséges felvilágosításokat mind magában foglalja. Tudjuk, hogy az ily kiadásnak terjedelmesnek kell lenni, mert *Az ember tragédiájában* sok a magyarázni való: de ha műveltségünk már megbirja az egykoronás Petőfi-kiadást, el kell jönnie, hitem szerint már itt van, annak az időnek, mely az egykoronás magyarázatos Madách-kiadást is megbirja. S vajjon a társulat, mely eddig Madách műveinek a kiadó jogát élvezte, fejezhetné-e be méltóbban Madách terjesztése körül szerzett érdemeit, mint ha a munka megjelenésének félszázados fordulóján, egy ilyen Madách-kiadással lepné meg a nagy közönséget?

TONCS GUSZTÁV.